

Mələykə MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi

E-mail: melikememmed@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA YANILTMAQLAR

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, folklor, yanıltaq

ABSTRACT

THE TONGUE-TWISTERS IN AZERBAIJAN AND ANATOLIA FOLKLORE

Tongue-twister is the one of the interesting genres in folk literary and especially in kid's folklore. As we know tongue-twisters are the sentences that hard to say correctly. Trying to say quickly these tongue-twisters are not only important for improving children's speech but also a good way to have a fun while playing as a game. In the article tongue-twisters that belong to the various parts of Azerbaijan and Anatolia have been compared. For showing the variety of tongue twisters the samples that belong to both parts have been collected in alphabetical order at the same time.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, folklore, tongue-twister.

РЕЗЮМЕ

СКОРОГОВОРКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНАТОЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛОРАХ

Одним из жанров представляющих интерес в народной литературе, особенно в детском фольклоре, является скороговорка. Скороговорки – предложения, построенные на основе фраз, которые сложно произнести, чтобы не сбиваясь в речи. Попытка быстрого и безошибочного произнесения скороговорок, в виде выполнения игры, наравне с развитием речи детей, становятся одним из невосполнимых средств забавы. В статье сравнились аналогичные скороговорки, которые принадлежат различным регионам Азербайджана и Анатолии. В то же время, для того, чтобы показать богатство скороговорок, образцы, принадлежащие к обоим регионам собраны вместе в алфавитном порядке.

Ключевые слова: Азербайджан, Анатолия, фольклор, скороговорка.

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan və Anadolu folklorunda yanıltaqlar və onların başlıca xüsusiyyətləri

İşin məqsədi. Azərbaycan və Anadolu folklorunda uşaqlar tərəfindən oyun şəklində icra edilən yanıltaqların araşdırılması, qarşılıqlı şəkildə müqayisələr apararaq öyrənilməsi və unudulmaqda olan istər böyükklər, istərsə də uşaqlar tərəfindən söylənən yanıltaqları bir yerə toplayaraq zəngin yanıltaq nümunələrini yaşatmaq və təbliğ etməkdir.

Yanıltaqlar uşaqların ən çox söylədikləri, oyun kimi istifadə etdikləri folklor janrıdır. Anadolu folklorunda “şaşdırmaca”, “yanıltaq”, “yanıltaq”, “tekerleme” adı verilən yanıltaqları uşaqlar ya icra etdikləri oyunlar zamanı söyləyirlər, ya da sadəcə yanıltaq deməyi oyun şəklində həyata keçirirlər. Dil dolaşmadan tez-tez, deyilməsi çətin olan söz birləşməsi əsasında qurulan cümlə və ya ifadə olan yanıltaqçı söyləməkdə əsas məqsəd bir-birinə bənzər səslərdən əmələ gələn sözləri düzgün və çəşmədən cəld deməkdir. Bu da öz növbəsində həm uşaqların nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, oyun şəklində icra edildiyi üçün düzgün söylənmədiyi zaman uşaqların gülüb əylənməsinə və yaxşı vaxt keçirməsinə kömək edir.

Yanıltmac; yanılmaq, çasdırmaq, dili dolaşdırmaq deməkdir. Həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda yanılmac termini istifadə olunur. Günlük həyatımızda Anadoluda ümumi ad olan təkərləmə termi danışqda daha çox istifadə edilir. Hər iki bölgənin xalqı uşaqqlara düzgün və sərbəst, axıcı danışığı öyrətmək, nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə yanılmaqlara müraciət edir. Müasir dövürdə diksiya dərslərində, hətta böyüklər də danışığı inkişaf etdirmək, düzgün nitq qabiliyyətinə yiyələnmək, hər hansı bir xarici dilin öyrənimində yanılmaqlardan çox geniş istifadə edirlər.

Qədimdən uzun qış gecələrində uşaqqların xüsusi əyləncəsi olan yanılmacqlar, müasir dövrümüzdə məktəb dərslilərində, televiziyada uşaq proqramlarında, çizgi filimlərində varlığını sürdürür.

Söz oyunlarına əsaslanan, mənalı və ya mənasız, xüsusilə də bir-birinə yaxın sözlər seçilərək yanılmaqlar yaradılır. Xüsusilə elə sözlər seçilir ki, sə bənzərlikləri ucbatından deyilməsi çətin olsun. Bir-birinə yaxın səslilər tez-tez demək isə olduqca çətin olduğı üçün dil dolaşmaları, çəşmələr baş verir, bu da yanılmac söyləyənlərin gülüb əylənməsinə, şən vaxt keçirməsinə səbəb olur.

Əsasən nəsr formasında qarşılaşdığımız yanılmac nümunələrinə XI əsrdən etibarən türk ədəbiyyatında, xüsusilə “Divani-Lügət`it-Türk”də rast gəlinir. Həmin yanılmac nümunələrindən biri belədir: “Şu yoğurdu sarımsaklasak da mı saklasak, sarımsaklamasak da mı saklasak?”. Azərbaycanda bu yanılmacın bənzəri isə bu şəkildədir: “Qatığı sarımsaqqlasaq da olar, sarımsaqqlamasacaq da” (10, 13).

Azərbaycan və Anadolu folklorunda rast gəldiyimiz yanılmaqlar həm quruluş, forma baxımından, həm də məzmun, funksiya baxımından çox bənzərdir. Eyni zamanda o qədər zənginliyə sahibdir ki, bir yanılmacın həm Azərbaycanın, həm Anadolunun müxtəlif bölgələri üçün çeşidli variantlarının olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Anadoluda: “*Bir tarlaya kemeken ekmişler. İki kürkü yırtık kel kör kirpi dadanmış. Biri erkek kürkü yırtık kel kör kirpi, öteki dişi kürkü yırtık kel kör kirpi. Kürkü yırtık erkek kel kör kirpinin yırtık kürkünü, kürkü yırtık dişi kel kör kirpinin yırtık kürküne, kürkü yırtık dişi kel kör kirpinin yırtık kürkünü, kürkü yırtık erkek kel kör kirpinin yırtık kürküne eklemişler*” (16, 58). Bu yanılmacın hər iki bölgədə müxtəlif variantları vardır. Bu variantlarda çox vaxt qarşımıza “kirpi” çıxsada, bəzi variantlarda başqa varlıqlarla da qarşılaşıraq, amma forma, məzmun etibarilə bir-birinə bənzər variantdadır. Yanılmacın Azərbaycan variantı isə belədir: “*Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır*” (10, 122). Bu yanılmacın Anadoluda bir başqa variantı isə belədir: “*Karşiki köprüünün altında iki kürkü yırtık kör kirpi. Dişi kürkü yırtık kör kirpinin kürkünü erkek kürkü yırtık kör kirpiye mi kaplamalı, yoksa erkek kürkü yırtık kör kirpinin kürkünü dişi kürkü yırtık kör kirpiye mi kaplamalı?*” (9, 164). Bu yanılmacın Azərbaycanın Təbriz bölgəsinə xas olan variantı isə nisbətən qısadır: “*Getdim gördüm köprü altında iki kürkü yırtık kirpi var. Erkək kürkü yırtık kirpi dişi kürkü yırtık kirpinin kürkünü yamayıyır*” (11, 27).

Şəki-Zaqatala bölgəmizə xas olan “kirpi” ilə bağlı maraqlı yanılmac nümunəsi isə aşağıdakı kimidir:

Köhnə kirpi körpə kirpini köhnə kərkiynən kərkiləyirdi. Körpə kirpi köhnə kirpiyə dedi:

-Ay köhnə kirpi sən məəm kimi körpə kirpini köhnə kərkiynən niyə kərkiləyirsən?

Köhnə kirpi körpə kirpiyə belə dedi:

-Mən köhnə kirpi sən körpə kirpini köhnə kərkiynən kərkiləyirəm ki, sən mənə incidirsən (7, 153).

“Kirpi” yanılmacının bənzər variantları isə aşağıdakı kimidir:

* “Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa, tərəl, səkil keçi var. Dedim: ay yeddi qara qaşqa, tərəl, səkil keçi, mənəm də yeddi qara, qaşqa tərəl, səkil keçi-mi gördünüzü? Dedi: “sənin o yeddi qara qaşqa, tərəl, səkil keçin mənəm o yeddi qara, qaşqa tərəl, səkil keçimin yeddi qara qaşqa, tərəl, səkil balasıdır” (8, 37).

*“Getdim gördüm bizim çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüşlə bir çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüş dava edir. Dedim a çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüş, sən bizim çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüşlə nə üçün dava edirsən? O çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüş mənə dedi: Sizin çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüş mən çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüşün dədəsi çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüşü döydüyü üçün mən çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüş də sizin çaqqal-çuqqal çəpiş-çüpüşlə dava edirəm (4, 368-369).

*“Getdim gördüm bir dərədə yeddi səkil, tərəl boz çəpiş var. Dedim: - Ey yeddi səkil, tərəl, boz çəpiş niyə mənəm yeddi səkil, tərəl boz çəpişimin o otdağından otduyursunuz? Yeddi səkil, tərəl boz çəpişdər dedilər: - Sənin yeddi səkil tərəl, boz çəpişdər otdağından otdamasaydı, biz yeddi səkil, tərəl boz çəpişdər də sənin yeddi səkil, tərəl, boz çəpişdər otdağından otdamazdıx” (2, 630).

*“Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir. Didim: - Ay bərbər, niyə sən bərbər habı bərbəri bər-bər bəyirdirsən?. Didi: - Habı bərbərin atası bərbər, mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtdiyinə görə mən bərbər habı bərbəri bər-bər bəyirdirəm. Əgər hu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməsaydı, mən bərbər hu bərbəri bər-bər bəyirtməzdim” (6, 413).

Yuxarıda verilən hər bir nümunə formaca və mahiyətcə “kirpi” yanılmacına bəzərdir. Nümunələrin hamısı “getdim gördüm” qəlib sözü ilə başlayır və səs bənzərliyi olan sözlər yan-yana gətirilərək düzəldilmişdir. Haqqında danışılan varlıqlar isə bəzən kirpi, bəzən çəpiş, keçi, bəzən isə bərbərdir.

Azərbaycan və Anadolu folklorunda elə yanılmac nümunələri də vardır ki, nəzmlə söyləndiyi kimi anlam və qafiyə, söz varlığı baxımından da eynidir, sadəcə bir-iki sözlərdə fərqlilik diqqəti çəkir:

Azərbaycanda:

Dəyirmanə girdi köpək,

Dəyirmançı qapdı kötək.

Kəpək yeyib köpdü köpək,

Kötək yeyib köpdü köpək (5, 316).

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinə xas olan “köpək”lə bağlı bu yanılmacın Göyçə bölgəsinə aid olan bənzər örnəyi isə aşağıdakı kimidir:

*Dəyirmanı keçdi köpək,
Köpəklidə yedi köpək.
Dəyirmançı vurdu kötək,
Bir də köpək yedi kötək (2, 630).*

Bənzər şəkildə söylənən, forma və məzmunca da eyni olan “köpək” yanılmacının Anadolu variantı isə aşağıdakı kimidir:

*Değirmene girdi kopek,
Değirmenci çaldı kötek.
Hem kepek yedi kopek,
Hem kötek yedi kopek (16, 60).*

Güney Azərbaycanda söylənən aşağıdakı yanılmacın Anadolu da bir neçə variantına rast gəlmək mümkündür:

*Bu köşə yaz köşəsi,
Bu köşə qış köşəsi,
Ortada su süzəsi (8, 35).*

Anadoluda:

*Şura yaz köşesi,
Şurası giş köşesi.
İndi getti Suvas paşası,
Kunde üş taş osaf (12, 116).*

Yaxud:

*Şu köşe yaz köşesi,
Şu köşe kış köşesi,
Ortada soğuk su şişesi (18, 3).*

Bir başqa nümunə isə digərlərindən nisbətən həcimcə uzunluğu ilə seçilsə də, sanki iki fərqli yanılmacın bir yerdə söylənməsi nəticəsində yaranmışdır:

*Şu şişe ne şişesi,
O şişe su şişesi.
Gırk kup gırk gırık,
Gulplu kup.
Tut kupün gulpundan,
İlet tut dibine.
Silk tudun çöpünü,
Al gel kupünü (12, 117).*

Azərbaycan və Anadolu folklorunda nəzərdən başqa, nəsrilə olan bir çox nümunə də bənzərdir: “Al bu taqqatuqları taqqatuqçuya taqqatuqlamaya götür, əgər taqqatuqları taqqatuqçu taqqalamasa, taqqatuqları taqqatuqçudan taqqatuqlamadan götür gəl” (8, 35). Güney Azərbaycan folkloruna aid olan bu yanılmac, Anadolu da isə: “Al bu takatukaları takatukacıya takatukalatmaya götür. Takatukacı takatukaları takatukalamam dərse takatukacıdan takatukaları takatukatmadan al da gel”(16, 58) kimi deyilir.

Güney Azərbaycanda: “Adam mädənə getmiş, mädəndə badam yemiş, mädə ki, mädəndə badam yemiş, bəs niyə bizə verməmiş?” (8, 35) şəklində söylənir.

nən bu yanıltmacın eyni bənzəri Anadoluda isə bu cürdür: “Adem madene gitmiş, Adem madende badem yemiş, madem Adem madende badem yemiş niye bize getirmemiş?” (18, 3).

Güney Azərbaycan folklorunda “Haqqı” adı ilə bağlı olan “Haqqı Haqqının haqqını yemiş, Haqqı Haqqıdan hakimə şikayət etmiş, hakim Haqqıya haqqını verməmiş, Haqqı da Haqqının haqqından keçmiş” (8, 37), bu yanıltmacın eyni bənzəri Anadolu folklorunda isə belədir: “Hakkı Hakkı'ya gitmiş, Hakkı Hakkı'nın hakkını istemiş, Hakkı Hakkı'nın hakkını vermeyince, Hakkı Hakkı'nın hakkından gelmiş” (18, 9).

Bəzən müxtəlif bölgələrimizdə eyni adla bağlı bir-birinə bənzər yanıltmac nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. Bu nümunələrdən biri “Dadaş dayı” adıyla bağlıdır. Qarabağ bölgəsində “Dadaş dayı” ilə bağlı yayılmış yanıltmac örnəyi aşağıdakı kimidir:

Dadaş dayı Dəmirin danalarını damın dalında döydü.

- Dadaş dayı, danaları damın dalında döymə.

Dadaş dayı dedi:

-Dəmirin danaları damın dalındakı darıları dağıtdığı üçün danalarını döyəcəm.

Dadaş dayı danaları döydü (3, 380).

“Dadaş dayı” ilə bağlı bir başqa nümunə isə Şəki bölgəsinə xasdır. Bu yanıltmac nümunəsi digər bölgələrdən fərqli olaraq qısa olsa da bölgəyə xas spesifikasiyi ilə seçilir:

Dadaş dayı dəyirmanın dalında “dalay-dalay” diyə-diyə durutdu (6, 414).

Naxçıvan bölgəsinə xas olan yanıltmac nümunəsində də digər bölgələrdəkinə bənzərlik Dadaş dayı adının dəmir, dəyirman və bənzəri kəlimələrlə bir araya gətirilməsidir və bunun nəticəsində maraqlı və bir qədər də təbəssümə səbəb olacaq nümunənin ortaya çıxması maraqlı doğurur:

Dəmirçi Dadaş dayı, dədəm deyir ki, dəmiri daşa, daşı dəmirə döyməsin. Dəmiri daşa, daşı dəmirə döysə, dəmir deşilər.

Dadaş dayı dəyirmanın daşında daşı dəmirə, dəmiri daşa döyürdü (5, 316-317).

Ağbaba bölgəsinə aid nümunədə isə Dadaş adına “Dadaş dayı” deyil də, “Dəli Dadaş” şəklində rast gəlirik. Burada Dadaş sözünün yanına dəyənək, dana, dərə, daş və s. “d” hərfi ilə başlayan sözlər gətirilərək fərqli yanıltmac örnəyi yaradılmışdır:

Dəli Dadaş dəyənəklə danaları döyə-döyə dərin dəredəki daşlığa doldurdu. Danbat Dönə dönə-dönə donunu dartışdıra-dartışdıra, dişi-dişinə dəyə-dəyə “dönəlgəsi dönmüş”-desə də, dolu düşdü, nə düşdü! Danaçı danaları dəredən-dərəyə dəhmərlədi, dəhmərləmədi? (1, 398).

Muğan bölgəsində “dildolaşdırmalar” adı verilən yanıltmacların, Azərbaycanın bütün bölgələrində müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Eyni zamanda “təkərləmələr” adı ilə də Anadolunun müxtəlif bölgələrində zəngin yanıltmac variantları mövcuddur. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən – Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Ordubad, Şəki-Zaqatala, Güney Azərbaycan, Təbriz, İrəvan Çuxuru, Ağbaba, Muğan, Göyçə, Dərbənd və b. toplanılmış və folklor antologiyalarında çap edilmiş bir-birindən fərqli və maraqlı yanıltmac nümunələri vardır. Bu

yanıltmacların bəziləri demək olar ki, bütün bölgələrimizə xasdır, bəziləri isə sırf toplanan bölgənin spesifik özəlliklərini özündə cəmləşdirir.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Azərbaycan və Anadoluda olan yanılmac örnəkləri həm çox bənzərdir, həm də müxtəlif çalarlılıqları ilə zəngindir. Bu da hər iki dövlətin bir millət olaraq eyni düşüncə, dünya görüşünə və zəngin folklorlara sahib olmağından xəbər verir.

İşin elmi nəticəsi. Azərbaycan və Anadolu folklorunda yanılmaclar araşdırılaraq qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunmuş, hər iki bölgəyə aid bəzər yanılmac nümunələri göstərilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. İstər böyükklərin, istərsə də uşaqların oyun şəklində icra etdikləri yanılmaclarla bağlı Azərbaycan və Anadoluda yayılmış müxtəlif variantların göstərilməsi və müqayisələr aparılaraq nümunələrin verilməsi unudulmaqda olan həmin yanılmacların yaşadılmasındakı əhəmiyyəti işin elmi yeniliklərindən hesab edilə bilər.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə araşdırılmış xüsusiyyətlər yanılmaclarla bağlı məsələlərin öyrənilməsində, gələcəkdə aparılacaq olan tədqiqatlarda qaynaq kimi istifadə olunmasında əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009, 684 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2009, 414 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVII kitab. Muğan folkloru / Toplayanı B.Hüseynov. Tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2008, 447 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab. Naxçıvan örnəkləri. II cild / Toplayanı A.Cəfərova. Tərtib edənlər Ə.Ələkbərli, A.Cəfərova. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild / Tərtib edənlər H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2009, 490 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtibçilər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.
8. Güney Azərbaycan folkloru. V kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 388 s.
9. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
10. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda təkərləmələr. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 188 s.
11. Təbriz folkloru örnəkləri. I kitab / Toplayıcılar K.Abbasi, Ə.Fərəhmədi, Ə.Bərazəndə, M.Ə.Muqəddəm. Bakı: Nurlan, 2013, 444 s.

Türk dilində

12. Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. Ankara: TDK Yayınları, 1994, 171 s.
13. Çongur H.R. Söz Sanatı. Ankara: TRT Yayınları, 1999.
14. Göktaş G. Oyun Tekerlemelerinin Araştırılması ve İncelenmesi. Muğla Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 2006.
15. Şenbay N. Alistırmalı Diksiyon Kitabı. İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

16. Yalçın C. Güzel Konuşma ve Yazma Kılavuzu. Ankara: İlayda yayınları, 1991, s.216-221
17. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Diksiyon-Tekerlemeleri>
18. <http://www.nuveforum.net/1547-tekerlemelerimiz49256-yaniltmaca-sasirtmaca-tekerlemeler>
19. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Sasirtmacalar-Yaniltmacalar>

